

Lengyel András

EGY FÉLREÉRTÉS OSZLATÁSÁHOZ
Sík Sándor és Szerb Antal

Sík Sándor és Szerb Antal kapcsolatának lényege ma már ismeretes. Poszler György, Szerb Antalné s -- talán nem szerénytelen-ség, ha megemlítem -- a magam közleményeiből nagyjából-egészéből kirajzolódik egy sajátos tanár-tanítványi viszony, amely idővel kollegiális kapcsolattá is vált, bár alapjellegzetességét mindvégig megőrizte. Az eddig föltárt adalékok egyszerű összegzése talán fölösleges is volna; az eddigi közleményekből Sík Sándor tisztelői maguk is képet tudnak alkotni e kapcsolatról, vagy legalább annak lényegéről. Szerb Antal magántanári habilitációjának történetéről írott tanulmányom azonban, szándéktalanul bár, a Sík-Szerb kapcsolatnak egy olyan oldalát, olyan összefüggését is megbolygatta, amelyre, úgy vélem, vissza kell térni, pontosabban: szembe kell nézni vele.

Dolgozatomat elolvasva a párizsi Társadalomtudományi Főiskola egyik tanára, ki nemcsak kiválóan képzett szociológus, de a magyarországi zsidóság történetének is talán legjobb értője, úgy találta, nem vettem észre bizonyos lényeges összefüggéseket. "...nem állhatom meg -- írta nekem --, hogy legalább két viszonylatban ne hozzam Szerb zsidó eredetével összefüggésbe szegedi kalandját, majdnemhogy kudarcát. Egyrészt nem tudom elhinni, hogy ez egészen primér módon ne játszott volna szerepet Szily ellenállásában 1935--37-ben, azaz egy-két évvel az első zsidótörvény előtt. Ráadásul a jeles Szerb nemcsak zsidó származású volt, de barátai, a Nyugat, a

szellemtörténeti iskola keltette asszociációk révén erősen kozmopolita beállítottságának is minősült --, katolikus neveltetés hin, piarista gimnázium her. ... Ami az utóbbit, pontosabban Sík Sándorral való kapcsolatát illeti: itt látom a zsidó származás második aspektusát. Nem tartom véletlennek, hogy a maga is zsidóból lett piarista Sík amennyire támogatta tanítványát, annyira (vagy talán kevésbé, mindenesetre egyértelműen) el is határolja magát Szerbtől. Jelentése tele van kritikus fenntartásokkal az alapvető pártoló, dicsérő megjegyzések mellett. ('E nagy értékeket nagy hibák ellensúlyozzák.' 42. o.) Zolnainál ilyenről nincs szó. Úgy tűnik, Sík maga is kompenzált kissé a támogatás mellett. Érezte, hogy nem ő (a 'szintén zsidó') a fő támogató ... Rémekeket látnék?"

Megvallom, a baráti kritika Síkra vonatkozó része első olvasáskor mellbevágott. Sík Sándor számomra mindig a magas ethoszu tiszta ember, a nagy nevelő volt, akit ítéleteiben hátsó szándékok nem vezettek. Azért bírálta volna Szerb esszéírásának némely jellegzetességeit, mert félt s így öntudatlanul is kompenzált? -- ez a föltevés elfogadhatatlan volt számomra, s az ma, az egész problémát immár újragondolva is. De igazat kell adnom a bírálóknak egy általánosabb szinten. A harmincas éveket már erősen átjárta az ún. zsidókérdés, s ennek árnyéka valamiképpen ma is ránk borul, kényszerű asszociációkra ösztönözve szellemi életünket. Ezért, úgy vélem, föltétlenül szükséges szembenézni e föltevéssel, s át kell gondolni a Sík-Szerb-kapcsolat eme oldalát is.

A föltevés kellő mérlegeléséhez legalább három szinten, három síkon kell vizsgálódnunk. Meg kell nézni, végig kell gondolni Sík Sándor identitástudatának kérdéskörét, a Sík-Szerb viszony lélektani oldalát, s végül Sík Sándor esszéírásának sajátosságait, elemző eljárásának jellemzőit. Alapos és részletekbe menő elemzésre természetesen most sem idő, sem alkalom nincsen, a főbb mozzanatokra azonban talán fény deríthető.

Röviden az első kérdéskörrel. Sajnos, mindjárt meg kell mondanom, a legfontosabbakat, Sík Sándor identitástudatának alakulástörténetét nem ismerjük; e fontos kérdéskört a kutatás még nem vizsgálta fontossága szerint. Csak egyes utalások vannak erre vonatkozóan. Korábban Rónay György, legutóbb Huszár Tibor érintette ezt.

Néhány fontos jellemző így is megragadható azonban. Így mindeneke-
lőtt az, hogy Sík Sándor asszimilációja ún. teljes körű asszimilá-
ció volt, mely a nyelv-, a név- s a vallásváltoztatást egyaránt
magában foglalta, sőt ezeken túl is ment, hiszen új hite papja,
tehát egy szakrális funkció betöltője lett. Ez utóbbi tény veti föl
nagyon élesen, hogy tulajdonképpen **mihez, milyen értékrendhez** asszi-
milálódott. A magyar dzsentrihez, mely a leginkább vonzó magatartás-
képletet képviselte széles kör számára? Mindabból, ami ma Sík Sán-
dorról tudható, nem ez derül ki. Ő a katolicizmus humánus értékrend-
jéhez asszimilálódott, ezt tekintette a maga számára irányadó vonat-
koztatási pontot jelentő értékrendnek. Katolicizmusa nagyon is mé-
lyen átélt s tudatosan vállalt volt. Ezt a fordulatot azután, mely
a papi hivatáshoz kapcsolta, a liberális tradicionalizmus keretei
között tette meg, s ez akkor is fontos, ha tudjuk, valamiféle poli-
tikai vagy társadalomtudományi értelemben vett társadalmelemzésre
sohasem is vállalkozott. Az értékeknek az a szférája, amiben ő tá-
jékozódni, élni akart, a szellemi értékek köre, a **religio** és az
esztétika értékei voltak. Ebben a választásban pedig benne volt egy
hallgatólagos elutasítás, egy csöndes opposíció a társadalom adott
viszonyaival szemben, de ezt az opposíciót inkább csak mint a huma-
nitásra vezérlő késztetést élte meg.

Természetesen sem papként, sem professzorként nem élt a
világtól elzártnan. Így az antiszemitizmussal, a zsidó származás
"problémává" válásával is szembe kellett találkoznia s ez nem lehe-
tett könnyű számára sem; ezt farizeus dolog volna tagadni. S nyíl-
ván ő sem volt emberi gyöngeségek nélkül; ha egymaga volt, félhe-
tett is, mi lesz ennek az elvadulásnak a következménye. De, s ez a
döntő, az antiszemitizmus előretörése nem kezdte ki identitását. A
zsidótörvények bevezetése után, tudjuk, naplójában szembe is nézett
e problémákkal. S kiderül följegyzéséből, az önmagának adott vá-
lasza belső parancssá tette számára identitása megőrzését. Csak két
idézet ennek bizonyítására Huszár Tibor közléséből. 1. "Kifelé --
mindent folytatni, mint eddig. Semmi sem történt; semmit sem változ-
tam. Tisztában vagyok vele, hogy senki egy percig se vonatkoztatja
rám a zsidóságot (legalább, akit ismerek). De ha bármi történne is:
kötelességeim nem változtak, küldetésem sem változott..." A negye-
dik pont pedig így szól: "Befelé -- egy a szükséges, még jobban

Istenre hagyatkozni. Lelki életet erősebben és rendszeresebben. Több önmegtagadást. (Huszár, 55.) E heroikus magatartás, mely legkedvesebb költőtanítványánál, Radnóti Miklósnál is rokon módon jelentkezett, ellene vall egy kompenzációs félresiklásnak. /

A probléma másik elemzésre váró szintje, oldala a Sík-Szerb kapcsolat lélektana. Ez lényegesen egyszerűbb feladatot ad, hisz Szerb Antal Síkra vonatkozó naplójegyzetei, ill. hozzá írott levelei már megjelentek. Ezekből félreérthetetlenül kiderül, itt alapvetően tanár-tanítványi viszonyról volt szó. Olyan viszonyról, amelyben Sík Sándor természetszerűleg bírált is; tanítványa vélt vagy valódi hibáinak bírálatával nevelte, alakította őt. S tudjuk, maga Szerb is tanítványi viszonyt fogta föl kapcsolatukat még élete vége felé is.

Szerb, Sík Sándorhoz írott leveleiben többször fölemlegeti mestere bíráló-korrigáló szavait. Egyik levelében például így ír: "Egyszer azt mondta /tudniillik Sík -- L.A./, én vagyok az a tanítványa, aki a legkevesebbet vittem magammal az iskolából." Ez magyarárn azt jelenti, Sík szerint Szerb olyan tanítvány volt, aki nem, vagy csak igen kevésbé vitte magával a tanítást. S nagyon jellemző, hogy Szerb ezt mindig cáfolni igyekezett, bizonygatta, hogy jó tanítvány. Egy helyen például így ír Síkhöz: "Talán még emlékszik rá, diákkoromban olyan fiúnak tartott, akiben nincs semmi kitartás, aki mindent abbahagy. Azóta állandóan azt igyekeztem megmutatni, főképp önmagamnak persze, hogy nem vagyok olyan hisztériukusan állhatatlan, befolyásolható és megbízhatatlan, amilyenek Professzor Úr gondol." (154--55.) Figyeljünk föl, Szerb szerint mit kifogásolt Sík benne: csupa olyasmit, amit majd esszéírásában is szóvárt. De Szerb Síkhöz írott leveleiből nemcsak az derül ki, hogy Sík Sándor mindig is, tehát jóval a habilitáció előtt is nyesegette tanítványa szertelenségeit. Kiderül az is, a habilitációs véleményes jelentést is csupán e pedagógiai intelem részének tekintette, s a bírálat egészét lényegében dícséretként kezelte: "Csak annyit: nemcsak a leeendő habilitációnak örülök -- írta 1935. március 29-én -, hanem annak is, hogy éppen Professzor Úr volt az, aki kiállt értem. Mert hiszen tetszik tudni, diákkorom óta mindig a Professzor Úr rólam való véleménye volt az, amire minden racionális mértéknél nagyobb fokban adtam, vagy pontosabban, amitől legjobban félttem, még álma-

imban is. Egy-egy rosszalló megjegyzése hónapokra letörte az önbi-zalmamat. Hogy most, egy ilyen ünnepélyes és nyilvános alkalomból, mellém áll, sok mindent igazol bennem, visszamenőleg is, az ifjú-sá-gomat. Bár tudom, hogy jó véleménye súlyos kifogásokat is magába foglal, és hogy azokat csakugyan megérdemlem, egy magasabb nézőpont-ból, mint ahogy általában szemlélni szoktam a dolgaimat. És tudom, hogy a dolog azzal nincs befejezve, hogy habilitálnak -- akkor kö-vetkezik az én részem, hogy megmutassam, hogy megérdemeltem a ki-tüntetéset." (152.) Szerb tehát, mondjuk ki a nyilvánvalót, egyáltalán nem akadt fönn a habilitációs bírálaton; nem látott hátsó szán-dékot mögötte. Annak vette, ami lényegét illetően csakugyan volt, elismerésnek.

De Szerb Antal ez utóbbi megjegyzései már átvezetnek a har-madik kérdéskörhöz: Sík Sándor esszéírói sajátosságaihoz. Az ugyan-is föltétlenül kiderül belőlük, Sík egy sor vonatkozásban másképpen látta a világot, az embereket s az irodalmat is, mint tanítványa. S azt hiszem, a valódi kérdéshez itt jutunk el. Sík Sándor ugyanis -- meggyőződésem szerint azért bírálta -- támogató véleménye kiegészítéseként, árnyalásként -- Szerb esszéírását, mert irodalomszemléle-tük, s e szemléletek **mentális bázisa** is különbözött, s a bíráló passzusok csak e különbözés természetes következményei voltak. A döntő éppen az, hogy Sík Sándor e különbözés **ellenére** is tudta méltányolni Szerb esszéit, s érzékelni tudta azoknak nagy pozitívumait is.

Miben állt különbözőségük? Ha egy részletekbe menő leltárt kívánnék adni, sok mindent föl lehetne, sőt föl kellene sorolni. Szempontunkból azonban egy látszik igazán fontosnak, s ez egy **menta-litásbéli** különbség. Szerb Antal neofrivolsága nyilvánvalóan külön-bözött a pap-professzor Sík Sándor nemes tradicionalizmusától. Sík ugyanis, mint Riedl Frigyes-tanítvány, a nép-nemzeti iskola mentá-lis vonzalmain nevelkedett. S bármely sokat változott utóbb, bár-mennyire megértette is a Nyugat irodalmát, a modernség irodalmi jelentkezését, bizonyos mentális vonzalom, valamiféle irodalmi nosz-talgia mindvégig megmaradt benne a századvég irodalma s írói iránt. Roppant jellemző, hogy Szerb Antal Petőfit, Beöthy Zsoltot s Sza-bolcskát lekicsinylő jellemzését konkrétan is szóvá tette. Más kér-dés, hogy Petőfit joggal védte meg, a másik kettő esetében viszont

Szerb jellemzése volt az indokolt. De nem ez a helyességi arány a lényeg. Mert bármennyire más közmentális értékrendje húzódtott is meg ítéletük mélyén, ezek az értékelésbeli differenciák tudományos vitakérdések voltak, lehettek akkor még.

A döntő szempontunkból az, hogy a bíráló részek belesimultak, szervesen beleillettek Sík Sándor esszéírói gyakorlatába, szokásos szempontjaiba. Sík ugyanis e véleményes jelentése megírásakor is tulajdonképpen esszéportrét írt, csak most egy kortársáról. S mint máskor, most is a "lélekrajz irányába elmélyített", fenomenológikus technikával megalkotott portrét vázolt föl. Jó érzékkel, s máig szólóan érvényesen észrevette Szerb esszéírásának alanyiságát, s ennek az alanyiságnak az ítéletalkotásban való következményeit. Szerb ilyesféle szubjektívizmusát ma sem lehet tagadni, miként alkalmi "nagyvonalúságát", felületességét sem. Sík és Szerb konkrét ítéleteinek különbözősége onnan van, hogy maga Sík sem tudta teljesen fölszámolni saját mentális kötöttségeit. De hogy nem valamiféle kompenzációs kritikáról, félelemből fakadt érvelésről volt szó nála, jól mutatja, hogy bírálatában éppen a lehetséges legsúlyosabbat, a nemzetietlenség vádját hárította el Szerb felől. Alanyiságát, szubjektívizmusát -- mértékkel -- bírálta, de az igazán lényeges pontokon Szerb mellé állt. Így írt például: "Ez az alap gondolat /ti. "a magyarság és európaiság szintézise - L.A./ reakciónak látszik, majdnem egész addigi irodalomtörténetírásunkkal szemben, amely a nemzeti szempontnak biztosította az irodalom fejlődésében a központi szerepet. Csakugyan, bírálónak jó része rá is mutat erre az ellentmondásra. Ez azonban csak látszólagos. Szerb ti. az európai összefüggések rajzában sem téveszti szem elől a magyar sajátosságok érvényesítésének kimutatását, és helyenként éppen a sajátos magyar léleknek megragadó elemzését nyújtja (pl. Zrinyi lelke rajzában)." (41) S ha lehet, ennél még fontosabb, de mindenképpen nagyon jellemző, hogy Szerbet beleállította a magyar irodalom folyamatába. Elődeit, írta, "a nagy magyar esszaysták sorában fogjuk megtalálni. Ezekhez csatlakozik a részletkutatásban inkább a lényegyet kereső problémaállítással, inkább új összefüggéseket, mint új adatokat kutató ambíciójával, magas szempontjaival és művészi prózára való törekvésével. Ezt a magasrendű törekvést nem közönséges képzettség támogatja, mely kiterjed a nagy európai irodalmakra, de nem nélkülö

zi a klasszikus ismereteket (görög szakosnak indult) és a filozófiai alapvetést sem. Irodalomelméleti felfogásában szorosban csatlakozik az újabb német szellemtörténeti irányhoz, helyesebben annak magyar továbbfejlesztőihez (Thienemann, Horváth, Szekfű), de stílusa inkább francia mintákat követ és könnyedségével (helyenként könnyűségével), színességével és szellemességével a magyarok közül főleg Riedl Frigyest juttatja eszünkbe. Az irodalmi jelenségekkel félreismerhetetlen alanyisággal áll szemben; nem tudja, legtöbbször nem is akarja titkolni, hogy a kérdések, művek, írók, amelyekkel foglalkozik: személyes kérdések számára. Innen szokatlanul erős hajlama a lélektani elemzésre, egy-egy írói egyéniség lelki centrumának megtalálására, önérvényesítésének a formákkal, körülményekkel, kötöttségekkel szemben való izgató küzdelmére." (39.)

Ma már tudjuk, ez az idézett passzus nemcsak az egyik legpontosabb s legszebb Szerb-jellemzés, de magában hordozza a beiktatás gesztusát is; Szerbet a magyar irodalom egyik nagy vonulatában helyezve el. S ez mindennél többet mond; úgy hiszem, alapproblémánkra is egyértelmű választ ad.

András Lengyel

Zur Klärung eines Missverständnisses
Sándor Sík und Antal Szerb

Eine wohlwollende Kritik zu meiner Abhandlung, die ich über die Habilitierung Antal Szerbs zum Privatdozenten geschrieben habe (Szerb Antal magántanári habilitációja 1934-1937. Szeged, 1987. = Die Habilitierung Antal Szerbs zum Privatdozenten 1934-1937, Szeged 1987) wirft die Frage auf, dass Sándor Sík bei seiner Äußerung über Szerb auch seine Vorbehalte Szerb gegenüber aussprach, weil er auch selber seine jüdische Abstammung kompensieren wollte. Der vorliegende Vortrag polemisiert gegen diesen Vorwurf und versucht eine Antwort darauf zu finden, wie sich diese Vorbehalte Sándor Síks in Wirklichkeit erklären lassen. Der Vortrag will dieser Antwort auf drei Ebenen und aus drei Gesichtspunkten nachgehen. Es werden dabei erstens Sándor Síks Identitätsbewusstsein (das einen eigentümlich extremen Fall der Assimilation des Judentums in Ungarn repräsentiert), zweitens die psychologische Seite des Sík-Szerb-Verhältnisses, drittens die charakteristischen Merkmale der Essayistik Síks untersucht. Die Ergebnisse der Untersuchung dieser drei Fragen widerlegen eindeutig den Vorwurf der genannten Kompensation und erklären die obigen Vorbehalte mit den Unterschieden, die in der literarischen Sehweise Síks und Szerbs verankert waren, wobei aber betont wird, dass die Meinung Sándor Síks über Antal Szerb - auch trotz der Vorbehalte - im Grunde genommen anerkennend und mehr oder weniger auch adäquat ist.
